

скопійований і використаний радянською владою і підтриманий Московською патріархією в 1945-1946 роках.

Які уроки для сьогоденного стану церковного життя в Україні, коли Православна церква переживає глибоку кризу і розділена на три ворогуючі між собою церкви – Українську православну церкву Московського патріархату, Українську православну церкву Київського патріархату і Українську автокефальну православну церкву (а може ще й якусь четверту, обрії якої простежуються у розділеному православ'ї), - які настанови можна почерпнути з цієї трагічної історії церковно-релігійного життя в Україні?

Мабуть, мудрою відповіддю на це питання буде біблійна сентенція з книги Еклезіаста: "Що є, то було вже воно, і що статися має – було вже, бо минуле відновлює Бог" (3:15). Єдиною розрадою може бути впевненість, що ми живемо в самостійній, незалежній, суверенній державі України, в якій і церковне життя повинно бути канонічне і незалежне від волі та намірів будь-яких зарубіжних церковних чи політичних центрів та зовнішніх і внутрішніх чинників, які намагаються втручатися в українські церковні справи.

В.Шевченко (м. Київ)

УНІЙНІ ІНІЦІАТИВИ В ЖИТТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЧАТКУ КОНТРЕФОРМАЦІЇ, ЇХНІЙ МОТИВАЦІЙНИЙ ПІДТЕКСТ ТА СУСПІЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ

Триденський собор 1545-1563 років, який, до речі, не тільки довго тривав, але й важко скликався, віддзеркалив всуціль нестабільну загальнохристиянську ситуацію доби стрімкого реформаційного поступу. Як відомо, його підвалини склали 95 Лютерових тез, а наступний перебіг подій зумовив потребу негайного скликання вселенського собору. Реальних спроб до того вживав ще Папа Климент VII (1523-1534), але через війну мети не досягнув. Буллою від 12 червня 1536 р. його наступник Папа Павло III також розпорядився скликати вселенський форум християн у травні 1537 р., проте, як і в першому випадку, на заваді його проведення знову стала війна. З цієї ж причини не зібрався собор і в листопаді 1542 р. Лише в березні 1545 р. собор було скликано, а в грудні цього ж року – офіційно відкрито в Триденті.

Розглянувши невтішний стан загальнохристиянських справ, на які вирішальний вплив справляв реформаційний фактор, учасники

вселенського собору дійшли висновку, що Римська Церква може не лише вкрай занепасти, а й бути поглинутою протестантською «повінню». Реальність цієї загрози позначилась на тональності соборних дискусій, а також ухвалених постановах, що стали санкцією до боротьби за піднятий на глум і звідусіль таврований католицизм. Зокрема, прокатолицьких трактацій набули гостро обговорювані на конгрегаціях собору питання внутрішнього реформування Церкви, догматичної непорушності, джерел пізнання та виправдання. Не без діяльної участі єзуїтів Контаріно та Серипандо собор ухвалив «Decreta» - виклад догматів віри - і засудив, як еретичні, основні положення протестантизму. Ці програмні рішення стали всекатолицькою сурмою, що пролунала на всіх напрямках антиреформаційного наступу.

«Дух Триденського собору, - відзначає історик церкви І.Хома, - гостро йшов проти будь-яких ересей і схизм. Створилась атмосфера об'єднання всіх в міцну однорідну структуру, створилось бажання навертати всіх, що загубились і відпали від тієї єдності» [Хома І. о. д-р. Київська митрополія в Берестейському періоді.- Рим, 1979.- С. 7]. Зайняв той настрій і православний Схід, причетність якого до тридентських накреслень та їх вселенського статусу була засвідчена участю у роботі собору грецьких уніатів. Так, через небезпеку поширення «ересей, забобонів, безбожництва, святокрадства і ... недобрих звичаїв» [Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла. Диалог.- Л., 1990.- С. 17], Римською Курією була санкціонована практика касування юрисдикційних автономій у східній Італії. Спершу папським бреве від 12 лютого 1564 р. категорично заборонялося «змішування обрядів», тобто відправлення служби Божої грецьким одруженим духовенством у латинському обряді і навпаки. Незабаром локальний характер цього нормативного акту став наслідуватися й в інших країнах.

Не минула ця практика і Річ Посполиту – східноєвропейський аванпост католицизму, де тридентський клич було почуто і сприйнято на першому провінційному синоді у Львові 1564 року. Між іншим, його учасником був нунцій Коммендоне, який 9 вересня 1564 р. в листі до кардинала Карла Борромея писав про велику радість руського духовенства та його вірних за те, що «Святіший Отець у батьківській журбі доручив відвідати і потішити своє стадо у таких тяжких часах і таких далеких країнах» [Хома І. о. д-р. Київська митрополія в Берестейському періоді.- С. 10-11] високому гостю з Апостольської Столиці. Вельми цікавими та важливими видаються нам розповіді нунція Коммендоне і в тій частині, де він ділиться своїми враженнями від перебування в Белзі. «Русини, - читаємо там, - що є грецької релігії, прийшли до мене, щоб подякувати Богові, благаючи його святість, аби

своєю властю зупинив і зарадив пошесним сектам, що їх вони вважають безбожними і так само їх засуджують, як і католики. Дуже боліють над шкодою, якої завдають їхнім церквам деякі нові еретичні катехизи, друковані в Німеччині, в князівстві Віттенбергу, руською мовою, щоб поширювати їх в тих околицях, намагаючись зіпсувати також народи того обряду і вже між них увійшли еретичні служителі. Тепер у багатьох місцях як католики, так і русини залишили тих спокусників і служителів, але деякі з них перейшли кудиінде. Я, - зв'язався перед своїм адресатом нунцій Коммендоне, - приїхав до Львова 6 вересня (1564 р.), де архієпископ вірмен і єпископ русинів (Арсеній Балабан 1548-1566 рр.), які є в тім місті, приготувались разом з латинським архієпископом (Павлом Тарло 1561-1565 рр.), з своїм духовенством і представниками міста вийти мені назустріч. Хоч я приїхав днем раніше, ніж вони сподівались, то було багато народу по всіх вулицях і поза містом з великими виявами пошани і відданості до Апостольського Престолу, бо це місто, наскільки я спостеріг, цілком чисте від ересей наших часів... Маю в плані відвідати провінцію і потішити католицькі народи та присутністю відновити в них ім'я Апостольського Престолу, тим більше, прийшла певна вістка, що татари відступили з цієї країни за ріку Дніпро, і як побачу, що матиму трохи більше часу, то відвідаю також частину Литви і Поділля» [Septyckyj A. Monumenta Ucrainae Historica.- Romae, 1964.- Vol. I.- P. 58-60].

Отже, з цього листа довідуємося щонайменше про зустріч нунція Коммендоне з руським православним єпископом Арсенієм Балабаном – батьком одного з перших активних персонажів в актах майбутньої берестейської драми, а також виводимо, що чимало православних, які наразі впали в протестантські “спокуси”, отямались і потенційно могли солідаризуватися з католиками на унійній платформі.

Окремої уваги потребує і львівський провінційний собор 1564 р., який регламентував права русинів грецького обряду щодо хрещення у випадку, якщо вони «схочуть, в ім'я Боже, вернутись до єдності Церкви» [Lukaszewicz J. Dzieje kosciolow wyznania helweckiego w dawnej Malej Polsce.- Poznan, 1853.- T. I.- S. 20-21]. «Святий синод, - проголошувалось у соборній постанові, - також доручає всім єпископам провінції, щоб користувались своєю владою і авторитетом, уділеною Папами і недавно Папою Пієм IV і королями Польщі над Церквами, над владиками і попами грецького обряду, і нехай не дозволять яким-небудь католикам-апостатам приймати в них Тайни, зокрема шлюб. Нехай виконують своє право над ними і юрисдикцію, і нехай візитують їхні церкви. В требник треба вставити те, чого бракує про уділювання Тайн, особливо про прийняття русинів і інших. Цю справу святий синод вирішив доручити

львівському архієпископові, і як це буде зроблено, то книжку (требник) післати Апостольському Престолові для перевірення й апробати» [Хома І. о. д-р. Київська митрополія в Берестейським періоді.- С. 12].

Через півтора роки, себто березневими днями 1566 р., Папа Пій V (1566-1572) у розпорядженні новопризначеному нунцію в Польщі Юлію Руджджері (1566-1568) зауважував таке: «У містах Львові, Перемишлі, Луцьку, Вильні, Києві, а також Полоцьку є грецькі єпископи, яких давно потверджує Царгородський патріарх, і між ними є давні осуджені і погані ересі. Засягніть ради в Коммендоне (кардинала), єпископа Вармії (кардинала Госія) і Кромера (секретаря короля Польщі), яким способом можна тим нещастям допомогти» [Rychcicki M. Piotr Skarga i jego wiek - Kraków, 1850.-T. I.- S. 10]. Маємо підстави думати, що рекомендовані інформатори не загалом з наданням сподіваної допомоги і швидко ввели в курс справ уповноважену особу Римського Папи. Принаймні під кінець першого року свого перебування на Русі Юлій Руджджері склав про тутешніх православних власне враження і в повідомленні до Риму писав: «на Русі і також на Литві багато таких, що зберігають грецький обряд і визнають головою їхньої Церкви Константинопольського патріарха ... Люди грецького обряду називаються русинами, тому що походять від первісних мешканців цієї країни, які, перш ніж попали цілковито під владу короля Польщі, мали власних князів, що прийняли релігію від греків у час Володимира, князя Руси, і берегли її дотепер без якої-небудь іншої схизми або ересі, в постійному послуші Константинопольському патріархові. Ті русини, хоч є їх велике число, за малими винятками належать до простолюття, простого походження і майже всі вони селяни» [Хома І. о. д-р. Київська митрополія в Берестейським періоді.- С. 14-15]. Не обійшов увагою Ю. Руджджері наявність на Русі великої кількості церков, а також того, що руські «священики є противенством до італійських» [Там само.- С. 15]. Вразила нунція і ще одна місцева особливість – календарна відмінність: «У Львові, - свідчив Ю. Руджджері, - є русини, які мають рік з десяти місяців, місяць з шістьох тижнів» [Там само].

Відтак, якщо не брати до уваги спостереження про календар, то уповноваженим представникам Апостольської Столиці, які перебували на теренах доволі «обзахідненої» Львівської Русі, впадало в очі типове: «православність» русинів, їх реформаційно-гуманістичні потяги та конфесійна толерантність. Переконавості цим твердженням додає польськомовний «Опис дороги» («Wypisanie drogi») Бенедикта Гербеста – твір про мандрівку автора-русина батьківськими місцями Перемищини, який вийшов друком 1566 р. і був присвячений львівському каштеляну Станіславу Гербурту [Herbest B. Wypisanie drogi (1566) // Студинський К.

Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI - початку XVII ст.- Л., 1906.- Т. 5.- С. 1-20]. З його тексту, зокрема, довідуємось про різні церковні угруповання, що загніздилися в рідному краї Бенедикта Гербеста. Свої враження від баченого, а особливо від співбесід з представниками кількох віросповідань, зводив мандрівник до думки про унію, богословський ланцюг якої він розтягнув між Ферраро-Флорентійським та Тридентським соборами. Характерно, що, ґрунтуючи унійні побудження на флорентійському «перелозі» - соборних гарантіях, які передбачали правочинність східного обряду та допускали шлюб православних священників, Б. Гербест покликувався на власні спостереження, яких набув у Львові, де, між іншим, протягом 1564-1565 р. високу посаду члена капітули обіймав майбутній архітектор унії П. Скарґа [Сушко О. Епізод з життя П. Скарґи // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.- 1904.- Т. LVI.- Кн. 2.- С. 3].

Надійною основою, яка мала б сприяти подоланню можливих труднощів на шляху православно-католицького замирення, вважав автор «Опису дороги» привілеї польських королів, які вони надали православної Церкві у 1443 р., а в 1537 р.- поновили. Словом, ідею унії Б. Гербест вважав гарною ознакою часу і, вказуючи на коловерт унійних зрад та спроб навернення, висловлював впевненість, що Русь нарешті збагне її високу релігійну значущість. «Зневажили свого часу греки папу: вибрав Господь Бог собі нас – поляків, німців, угорців, а греків наостанок віддав у владу туркам; так само і в наш час відступили німці і угорці від віри, і деякі поляки стали їм в цьому допомагати, а Господь Бог що? Вибрав собі прездоровий народ Індії і на інших нових островах, землях, країнах, на які переніс свою милість ... може Господь Бог, - промислительно зрікав Б. Гербест, - як в Індії, так і в нашій Русі з нами поєднає» [Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика Римской Курии на украинских землях XVI-XVII вв.- К., 1989.- С. 10].

У подальшому «Опис дороги» підпорядкований завданню розвінчання істотності причин, які призвели до церковного розколу християнства і якими він пояснювався тоді. На переконання Б. Гербеста, «невміння» православних та «наклепи» противників православно-католицької злуки можуть бути подоланими. Цей оптимізм він підкріплював, спираючись на позицію безіменного «батька руського», - мабуть, великого литовського князя Костянтина Острозького, який дав згоду на поєднання з Римом, але за обов'язкової умови – погодити цю справу з митрополитом Київським та з Константинопольським патріархом. Унійні плекання Б. Гербеста живили надії й численного православного загалу Речі Посполитої, а винятково тих віруючих

східного обряду, які вже встигли зректися нових вчень занаддених до толерантної Польщі протестантських «мерчандайзерів».

Отже, в особі Б. Гербеста доцільно вбачати продовжувача унійної естафети, на формування об'єднаних поглядів якого могли мати безпосередній вплив засади його старшого і ще живого попередника Станіслава Оріховського. У кожному разі, якщо припущення деяких вчених про можливість зустрічі Б. Гербеста та С. Оріховського під час описуваної подорожі небезсумнівне, то безперечно інше: в 50-60-х роках XVI ст. ідеї Станіслава Оріховського, в т. ч. і про церковне об'єднання на основі рівності католицького та православного віросповідань, були популярні, а самим Б. Гербестом, як то можна зрозуміти з його схилення перед «рутеньським Демосфеном» на сторінках «Опису дороги», глибоко шановані.

Мріяли про міжцерковне замирення й ортодоксальні католики. Проте більшість з них трималася позиції єдиної істинної католицької Церкви. Згадати б першого польського нунція в Речі Посполитій Вармійського єпископа Станіслава Гозія! Щирі унійні інтенції та надії на співпрацю в Христі гріли також серця членів «громад Ісуса», місійна праця яких знайшла підтримку у Речі Посполитій ще до ухвалення тридентських постанов. Так, у 1555 р., тобто в пору найбільшого «напруження реформаційного руху в Польщі» [Сушко О. Предтеча унії // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.- Л., 1903.- Т. LIII.- Кн. III.- С. 9], прибув до польського королівства Альфонс Сальмерон. Це з його слів довідався Рим, що в «Польщі майже уся шляхта затроєна ересями» [Сушко О. Впроваджене єзуїтів до Польщі // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.- Т. LVIII.- Кн. 2.- С. 30]. Через три роки до Польщі завітає Петро Канізії – автор знаменитого «Катехизису», що протягом півтора століть витримав понад чотириста видань, а також його співбрат Теодор Жерар. Деяко пізніше місце в Господі спочилого Теодора Жерара заступить Домінік Менджіні – один із свідків розвою протестантизму, а водночас чи не найглибшої кризи католицької Церкви в Польщі. Але персонально згадані єзуїти були тими першими ластівками, котрі лише започатковували так би мовити «неофіційну» Контрреформацію. Що ж до ідеї злуки православної та католицької Церков, то вона предтечами офіційно запрошених єзуїтів не порушувалася, хоча по-різному і не завжди ясно нуртувала душі представників обох церковних відгалужень.

Тим часом у Польщі відбулося кілька заходів, спрямованих на перегруповання міжконфесійних сил, під якими розуміємо з'їзд протестантів 1560 р., зусилля литовських реформаторів з об'єднання з богемськими братами, що мали місце у Буженіні 1562 року [Соколов И.

Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках.- М., 1880.- С. 252], дієцизальний синод представників католицького кліру (1561 р.) тощо. Чимало важив у цьому контексті й королівський привілей 1562 р., згідно з яким право вільного сповідання й рівності перед законом одержали всі без винятку християни Речі Посполитої.

Відтепер Річ Посполита «мала право пишатися, що нема в світі країни, де б так шанувалися свобода совісті, думки, слова і діла... Але свобода, - напучливо констатує історик, - сягнувши межі свого розвитку, страчує себе... Так сталося і в Польщі» [Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.- СПб., 1880.- Т. III.- С. 194], яка, за влучним визнанням Станіслава Гозія, перетворилася на «притулок еретиків» [Krasinski W. Geschichte der Ursprungs, Forschritys und Umfalls der Reformation in Polen und ihres Ein flusses auf den politischen, sittlichen und literar...- Leiprig, 1841.- S. 383]. Не допомогли при цьому і застереження блюстителів католицької ортодоксії, які завчасу помітили цю загрозову обставину і доволі рано стали бити на сполох [Morawski S., ed. Acta synodu prowincjonalnego lwówskiego w roku 1564 odbytego z actow Konsystorza metrop. lwówskiego.- Lwów, 1860.- S. 275]. Коли ж відкрились очі владоймушим і вони збагнули серйозність становища, то було пізно: Річ Посполита вже знаходилась на вершині релігійного анархізму.

Ось тоді урядовим розпорядженням і було офіційно запрошено до королівства одинадцять членів «громад Ісуса». Це сталося березневими днями 1565 р. Властиво з цієї календарної дати розпочалося здобуття Орієнту. Не для всіх помітно церковна фортуна Польщі, що донедавна так мило посміхалась нововірцям, обрала своїми улюбленцями братів-єзуїтів. Одним з перших ту щасливу мить пережив і радо з неї скористався провінційний настоятель єзуїтів Польщі Франциск Суньєр [Сушко О. Предтеча унії // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.- Т. LXI.- Кн. V.- С. 9]. Під його духовним наглядом лункий гомін подвижників ордену рознісся мало не по всій Речі Посполитій. Як перед тим реформатори взялися єзуїти за проповідь польською мовою; на подив ентузіастично провадилась робота з видання церковно-релігійної літератури прокатолицького змісту. Внаслідок цього книжковий «базар» Польського Королівства заповнили твори з усієї гами міжконфесійних питань, на яких «головно виробилася й виполірувалася польська літературна мова» [Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці.- К.- Львів, 1912.- С. 41].

Крім того, було сформовано загін покровителів єзуїтського ордену. В його рядах – славні польські родини Гозіїв, Пшеромських, Носковських та ін. Об'єднані завданням «направи речі посполитої» [Там само.- С. 38-39], вони заопікувались реформуванням Краківської академії,

а також вдалися до конкретних кроків по заснуванню мережі єзуїтських колегій. За зразок духовних закладів такого типу могла правити Брунсберзька колегія, звідкіля, починаючи з 1565 р., провадилась активна пропаганда на Польщу, Велике Литовське князівство, Московське царство, а також на Молдавію та країни Скандинавії.

Головні зусилля по відкриттю першої польської єзуїтської колегії були зосереджені в м. Познані, де, за свідченням сучасника, «новаторська буря шаліла мов зараза» [Сушко О. Предтеча унії // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.- Т. LIII.- Кн. III.- С. 138]. Щоб у тому впевнитися наведемо уривок з допису Вікентія Портико – папського нунція, який прибув до Польщі 1568 р. і, сповіщаючи про свої перші враження, між іншим, зазначав: «Ті всі народи не говорять тою самою мовою, але в тім королівстві чути три мови між собою цілком різні, одна з них ділиться на дві, що різні в письмі, але подібні у вимові, себто мова польська і пруська (!). Польська вживає азбуки латинської, а пруська грецької, але прусаки помножили їх до числа 48. Та мова є спільна для Чехії, Хорватії, Словенії, хоч з малими змінами» [Хома І. о. д-р. Київська митрополія в Берестейському періоді.- С. 15].

Якщо в цьому повідомленні замінити помилково вжите «пруська» на «руська» мова і зважити на необхідність налагодження друку зрозумілою для простолюду мовою, то утилітарний сенс організації навчального процесу в межах України видається настільки ж очевидним, як і простим за методикою свого можливого втілення. Адже за «місійного папи» Григорія XIII досягнення унії між православною та католицькою Церквами дорівнювало відновленню постанов Ферраро-Флорентійського собору.

З таких засновків виходив також Юлій Руджджері, який вважав достатнім вислати в Московію посла від Папи і довести до відома флорентійський акт злуки Грецької та Римської Церков. Таку ж мету переслідували посланці Папи до православних Церков Греції, Вірменії, Сирії, Індії та інших країн. Однак реальний перебіг подій у Речі Посполитій, а передусім королівський мандат від 20 жовтня 1569 р., ідилічні сподівання на відновлення та навічне об'єднання християнського світу в одну монолітну церковно-релігійну спільноту розвіяв вщент. Покладаючи за мету «очищення... саду Господнього від очевидних пороків та беззаконня» [Любович Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше.- Варшава, 1890.- С. 174], наказ Сигізмунда II Августа (1548-1572) гарантував католицькому духовенству державну підтримку, а відтак став ще однією спонкою до рішучого антипротестантського наступу.

Цим правом скористалися також єзуїти, оглядаючи діяльність яких М. Грушевський підкреслював: «Зручною проповіддю, і ще зручніше веденою школою, приладженою до вимог і поглядів польської шляхти, забрали вони в свої руки виховання всього цвіту аристократії й можнійшої шляхти й помирили шляхту з «солодким ярмом» католицизму» [Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці.- К.- Львів, 1912.- С. 40].

Напевне, нікому тоді й на гадку не спадало, що під вельми поважним гаслом «Ad maiorem gloriam Roma» («Від величчя до перемоги Риму») Польща вирушила назустріч своїй державній катастрофі. Подією, що призвела до наближення цієї вибухонебезпечної ситуації, стала Люблінська унія 1569 р. Згідно з її ухвалами, що підсумували цілий етап суспільно-політичного розвитку Речі Посполитої, українські землі Литовської держави відходили до Польщі. Залишаючи русинам місцеве право, руську урядову мову, церковні привілеї 1563, 1565 та 1568 років, Люблінська унія здемаскувала невідрадне становище Руського воєводства, чіє життя, в'яжучись «тисячними нитками» [Там само.- С. 14] з польською культурою, ніяк не могло сподобити себе до нових вимог. У стані «своєї безсильності й безвиглядності» [Там само.- С. 30], а головне небажання приладити своє життя до польських взірців та суспільно-ідеологічної динаміки перебувала православна Церква Речі Посполитої. На відміну від затруєної реформаційними інноваціями католицької Європи тут ще скніли в мороці кризи, що потягла за собою чорні дні «летаргії й апатії» [Там само.- С. 68]. Представники книжності, літературності, - зауважує з цього приводу М. Грушевський, - почувши як жите обминає їх, безнадійно спустили руки, навіть не стараючися приновитися самим і приновити свою книжність, літературу до тих нових потреб і вимог життя і в почуттю своєї безсильності й непридатності для суспільності замикалися в свої келії й церкви» [Там само.- С. 30-31].

Трагізму додавало те, що, будучи однією з вищих ознак національного життя, православна Церква утримувалася коштом того чи іншого патрона, який «ледве чи був свобідний від почуття, що він з свого суспільного становища знижається до неї: робить їй ласку, коли держиться сеї пониженої, малокультурної релігії й прикрашає своїм іменем і фірмою сю релігію низших верств, народніх мас» [Там само.- С. 24].

Отже, якщо взяти до уваги спричинений Реформацією тотальний нігілізм, а також врахувати «замуленість» джерел візантійської духовності, то маємо всі підстави не лише покликатись на гіркі слова М. Грушевського, але й погодитись з тим, що: «Староруська культура, і так

зрештою занедбана й зведена до убогих обгризків в ужитку життя, в сім новім окруженню не надавалася нінащо» [Там само.- С. 15-16], а її носії мусили згадувати «сни давніх славних часів» [Там само.- С. 34], плекати горде переконання, що «своєю благородністю і славою вони не дадуть нікому першенства над собою» [Там само.- С. 34].

А тим часом життя стрімко набирало обертів. Мало-помалу «кинені в вир... шляхетського танцюристого краю, в сю оргію блискучу й привабну» [Там само.- С. 42] шляхетні сили України почали приладжуватися до нового порядку. Але сподобилися на те, і то з індивідуальною мірою сприйняття, далеко не всі. Решта, ті, що трималися старого, залишилися «невинним орнаментом, одною з місцевих одмін єдиної і справжньої польської культури» [Там само.- С. 44], культури шойно спізнаної. Не вільний від останнього закиду й православний провід Речі Посполитої. Кволий, виснажений, готовий радше ображатися або бути ображеним, брався він поволі за літературні вправи і то лиш для того, щоб, передусім, зберегти староруську церковну традицію, підкреслити її зв'язок з Царгородським патріархатом та вказати на незадовільне правно-політичне становище православних у Речі Посполитій. Збіг цих, скажемо відверто, дещо докучливих претензій з контрреформаційним натиском та доволі активними протестантськими виявами (у Сандомирі 1570 р. відбувся генеральний з'їзд протестантів Польщі) зумовив солідаризацію православних з різного штибу протестантськими угрупованнями. Натомість активізація місійної діяльності членів єзуїтського ордену в церковному середовищі Речі Посполитої серед православних захоплення не викликала. У зв'язку з цим є потреба означити ставлення єзуїтів до православних християн, для чого скористаємося авторитетним судженням М. Костомарова, на думку якого спочатку члени громад Ісуса «не тільки не виявляли зневаги до грецької церкви, (а) навпаки, доводили, що її обряди та догмати, котрі встановили богонатхненні мужі, є святі й гідні поваги, але, - вказувалося далі, - грецькій церкві належало б приступити до давньої єдності з римською. Ідея сама по собі, - продовжує дослідник, - не була огидною православної церкві, яка постійно просить Бога про з'єднання церков. Найбільш ревні православні не цурались думки про таке возз'єднання, тим більше, що бачили в ньому засіб поліпшення церковного устрою, благоліпності та освіти свого духовенства» [Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.- СПб., 1880.- Т. III.- С. 196-197].

Характерно, що на даному часовому відтинку світська влада в особах польських королів Сигізмунда I (1506-1548) та Сигізмунда II Августа була прикладом державної завбачливості в розумінні та в підходах до розв'язання питань, що стосувалися свободи віросповідання

та конфесійної рівності. Досить згадати, що саме в цей період, коли Річ Посполита зажила слави найдемократичнішої держави Європи, польський король в листі до кардинала Гозія (1571 р.) перестерігав: «Є небезпека, щоб на декому не виправдалась байка про Езопову собаку, який, випустивши із зубів шматок м'яса, погнався за тінню у воді» [Успенский Ф. Сношения Рима с Москвой // Журнал Министерства народного просвещения.- М., 1884.- № 8, июль.- С. 407]. І навіть тоді, коли шал реформаційного божевілля стелився димом війни, коли і польські селяни «під приводом євангельської свободи підняли зброю проти своїх панів і багатьох панів із своєї шляхти забили» [Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.).- К., 1990.- С. 93], 6 січня 1573 р. конвокаційний сейм ухвалив постанову про цілковиту свободу релігійної думки та правову рівність усіх конфесій.

Що ж стосується проблеми унії, то чи не найбільш виразно з приводу її запровадження висловився Стефан Баторій – ревний католик, який милувався єзуїтами, однак, коли йому представили вигоди унії «руської віри» з католицькою Церквою, польський король відповів: «Ми хвалимо Бога, що, прийшовши в Польське Королівство, знайшли великий і сильний руський народ у згоді з народами польським та литовським. У них один промисел, у них одна рівність, вони поважають один одного. Між ними нема зародків ворожості. В римських костелах і в греко-руських церквах виконуються богослужіння однаково спокійно і безборонно. Ми радіємо з цієї згоди і не вважаємо потрібним приневолювати до з'єднання з Римською Церквою Руську Церкву. Ми не знаємо, що з того може вийти і що постане згодом, але думаємо і передбачаємо, що замість єдності і згоди запровадимо чвари і ворожість між Польщею та Руссю, і поведемо їх обох до безперервних нещасть, до занепаду і кінцевої згуби» [Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.- СПб., 1880.- Т. III.- С. 198]. З відстані чотирьохсот літ наведені слова можуть сприйматися пророчо чи ж з недовірою, або вважатися милим винятком.

Однак насправді вищий ешелон польської влади якийсь час був втіленням релігійної толерантності і щиро піклувався про поширення та розвиток християнських конфесій. Недарма в не дуже далекому й не такому, як на церковний кшталт, спокійному 1585 році смоленський каштелян Іван Мелешко, виступаючи на Варшавському сеймі, в присутності короля Сигізмунда III аж надто щиро і з відвертим етнічним притиском стверджував: «Дорога пам'ять Сигізмунда Першого, який німців, як собак не любив, і ляхів дуже не

любив за їхні хитрості, але сердечно любив Литву і нашу Русь, і в його часи жилося значно краще» [Шевчук В.О. Відродження і Реформація в українській культурі XV-XVII століть (Кілька думок до проблеми) // Філософська і соціологічна думка.- К., 1989.- № 4.- С. 75]. Те ж можна сказати і про наступників подячно згаданого короля – Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія, які «мали однакову увагу на Церкви Божі і на віру християнську і бажали їх заховати в добрій справі, як і свої костьоли римські» [Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.- СПб., 1848.- Т. 3 (1544-1587).- С. 3].

Отже, якщо й врахуємо, що ні в передчасі активізації контрреформаційного процесу, ні в пізніші часи українська спільнота не виявляла однастайності у сприйнятті та оцінках означених тенденцій або погодимось з тим, що «жодна частина історії руського світу не піддавалася таким вигадкам, як епоха відпадиння південної Русі від Польщі» [Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси.- М., 1877.- Т. I (1578-1630).- С. VI], все одно маємо всі підстави зазначити:

- Тридентський собор відкрив можливості контрреформаційного наступу, авангардним загоном якого стали члени ордену Ісуса;
- глибока загальноцерковна криза християнства сприяла піднесенню ідеї православно-католицької унії на теренах Речі Посполитої, що, зокрема, знайшло теоретичне обґрунтування та помісне вираження в «Описі дороги» Б. Гербеста;
- державна підтримка діяльності польських єзуїтів, які в стислі терміни розгорнули широку мережу навчальних закладів, а відповідно й пропаганду, заклала основи їхніх майбутніх перемог на церковному полі Речі Посполитої, в т.ч. і в контексті заохочень до православно-католицької унії;
- попри закономірність, якою було викликане релігійне вільнодумство, та його підтримку урядовими сферами Речі Посполитої належить визнати, що реформаційний рух об'єктивно зумовив суспільно-ідеологічну дестабілізацію церковно-релігійного життя Речі Посполитої, складовою частиною якої був український етнос.